

törekvések mentén kovácsolódott egységessé, elsősorban a fejlődő országok polgárainak jogaiért való küzdelem során, miközben a WIPO (World Intellectual Property Organization) és a WTO intézkedéseivel szemben próbált egységesen fellépni.

A cikkgyűjtemény valóban átfogó képet nyújt a szellemi tulajdonjogokkal kapcsolatos szabályozás kialakítása során felmerülő kihívások és lehetőségek tárházáról, és bátran ajánlható a témában járatlanok számára is, hiszen a szerzők többsége közérthető megfogalmazásban és követhető gondolatmenet mentén tárja elénk elképzeléseit. A területen jobban elmélyedni kívánó olvasóban ugyanakkor maradhat némi hiányérzet, mivel a mű valóban csak a mozgalom aktivistáinak nézeteit és elképzeléseit mutatja be, így szakértői ellenvéleményekkel vagy a témában állást foglaló más szervezetek képviselőinek gondolataival nem találkozunk a sorok között. A könyv azonban így is olvasásra érdemes mindenki számára, aki szeretné jobban megérteni napjaink információalapú társadalmának működését és konfliktusait, vagy akár személyesen is érintett a tudás szabad áramlását korlátozó intézkedések által.

(*Gaëlle Krikorian & Amy Kapczynski: Access to Knowledge in the Age of Intellectual Property. Zone Books, 2010, New York. 646 p.*)

Sütő Anna

INTELLEKTUÁLIS KÖZJÓSZÁG A DIGITALIZÁLT TUDOMÁNYBAN, AVAGY A TUDÁS AZÉ, AKI HOZZÁFÉR

A tudományos eredményekhez való szabad hozzáférés nemcsak a kutatókat érinti: a gyorsabb és szélesebb körű megismerés felgyorsítja a kutatási folyamatot, és az ennek eredményeként előállított termékek megjelenését, amelyek a szélesebb társadalom számára is hasznot nyújtanak (gyógyszerek, jó gyakorlatok, megoldások, technológiák). Peter Suber könyve (Open Access) a nyílt hozzáférés általánossá tétele mellett érvel, felvázolva a még megoldandó problémákat. A szerző évtizedes munkájának, eddigi, a tárgyban írt számtalan cikkének, és érdekérvényesítő munkásságának összefogott és rendszerezett lepárlata a könyv, mely az MIT Press *Essential Knowledge* sorozatában jelent meg. A so-

rozat olyan műveket publikál, amelyek közérthető nyelven tesznek közzé tudományos igényvel kutatót kérdéseket, hogy a tágabb, nem-szakértői közönséget felvertezze a véleményformáláshoz szükséges ismeretekkel.

A könyv egyaránt szolgál kézikönyvként mindazok számára, akik alapfokon szeretnének tájékozódni a nyílt hozzáférés (open access) működéséről, fajtáiról, illetve szeretnének megismerkedni a mozgalom legfontosabb érvrendszerével, és azok számára is, akik a tudástermelési vagy -megosztási ágazat valamely szereplőjeként (kutató, oktató, kiadó, könyvtáros) már rendelkeznek saját, elsőkezű tapasztalattal, avagy a folyamat formálóiként vitára nyitottan ismerkednének meg vele. A könyv nem terjed ki a nyílt hozzáférési adatbázisokra, oktatási forrásokra, a nyílt forráskódra vagy ezek kombinációira (lásd nyílt tudomány).

A legfontosabb teendő a minden érintett fél számára megfelelő eljárások kidolgozása, az érdekek összehangolásán keresztül. Ennek elérése elképzelhetetlen a felek tájékozottsága nélkül, a könyv tehát elemi módon veszi sorra a tárgyban meglévő hiedelmeket, ellenérveket, hogy módszeresen lebontsa őket: formális matematikai modellek nélkül. Átfogó, mert a nyílt hozzáférés sokszínű változatait tárja elénk, felsorakoztatva az összes érintett szereplőt, motivációikkal, lehetőségeikkel, viszonyrendszereikkel. Ugyanakkor specifikus, mert a nyílt hozzáférés előtt álló legfontosabb akadályokat egyenként veszi nagytó alá, és a *közvélekedés* sémáit lebontva a nyílt hozzáférés árnyalatai által nyújtotta kedvező lehetőségeket mutatja be.

A kötet tíz fejezete két nagyobb részre bontható. Az első öt fejezet foglalkozik a nyílt hozzáférés mibenlétével és szereplőivel, a második pedig a strukturális kérdésekkel. Indításként megtudjuk, hogy pontosan milyen akadályok is áll(hat)nak a digitális publikációk szabad letöltése és felhasználása előtt. Ilyenek a letöltésért fizetett díj, a szerzői jog (*copyright*: a fordításhoz, a terjesztéshez, a szövegrészletek másolásához további kereséshez/jegyzetek készítéséhez, a szöveg formázásához való szerzői/kiadói hozzájárulás szükségessége). A méltányos felhasználás egyedi feltétele a teljes nyílt hozzáférés esetében az idézési szabályok betartása.

A nyílt hozzáférés sajátos problematikájának gyökere az aszimmetrikus viszonyrendszer a kiadók és a folyóiratcsomagok összeállításában semmiféle szabadságfokkal nem bíró ügyfelek – a könyvtárak – között (a nyílt hozzáférés-

ről lásd még Tomasz Gábor írását ebben a számban). Csakúgy, mint a tévé-előfizetések esetében, amikor az ügyfél – a műsorszolgáltatás előfizetője – kész csomagokra szerződhet. A kiadók számos, felesleges folyóirat megvásárlására (és azok rendszerezésével, tárolásával fölöslegesen további költségek viselésére) kötelezik ezzel a könyvtárakat, míg az egyes, valóban szükséges folyóiratok árazását úgy végzik, hogy azok önálló megvásárlása előnytelen legyen. További probléma, hogy jelenleg nincs olyan könyvtár, amely egy kutató összes speciális igényét kielégíthetné a saját intézményén belül. Másik dilemma az egyes publikációk bizonyos díjért való (egyedi) letölthetősége körül alakult ki. Egy írásmű díja általában kifizethető összegnek tűnhet, azonban egy tudományos téma feldolgozása számos forrásmű ismeretét, használatát feltételezi. Tehát a kutató gyakran kerül olyan helyzetbe, hogy az intézménye, könyvtára által nyújtotta lehetőségek nem elégségesek, az egyedi letöltések díjai összeadódva pedig jelentős terhet jelenthetnek. A kutatói, szerzői és az olvasói szerep a tudomány világában összeér, a tudás cirkulárisan áramlik azokon keresztül, akik részeseivé tudnak válni, akik számára nyitva állnak a digitális ajtók. Az IT-hozzáférés csupán az első kapu. A nyílt hozzáférés növeli az olvasók számát, az eredmények hatásfokát.

A tudományos írások szerzői a publikációik révén nem az anyagi jutalomban érdekeltek, hanem tudományos munkájuk minél szélesebb körben való megismertetésében, illetve a felhasználások (idézetek, hivatkozások) számának, azaz az impact (hatás) növelésében. Ilyen értelemben – érvel Suber – különböznek a zenészekről vagy regényírókról, akik a széles közönség igényeinek rövid távú kielégítésére törekcszenek, hiszen abból élnek. A kutatók általában az intézményeik, vagy szponzorai által finanszírozott munkát végcszenek. A publikáció ilyen értelemben a tágabb kutatás eredményeinek a disszeminációját szolgálja, ami egyfajta promóció a finanszírozó számára is.

A repozitóriumokhoz képest (amelyek a zöld hozzáférést jelentik) az arany, azaz a folyóiratokban megjelenő cikkek, illetve könyvekhez való ingyenes hozzáférés egy egészen másfajta lépcsőfokot jelent (a fogalmak definíciójához lásd Kozma Tamás írását ebben a számban). Suber nem helyezi őket egymás elé, szerinte a zöld és az arany „út” egymás komplementerei, szinergikusan szolgálva a különböző célokat. A zöld hozzáférés előnyei közt tartható számon például, hogy függetleníthető a folyóiratoktól. Amenny-

ben egy egyetem a zöld utat választja általános irányelvként, minden eredményét akadály nélkül hozzáférhetővé teheti. Az arany út, mint irányelv, azonban csupán azon eredmények publikálását teszi lehetővé, amelyek az egyes nyílt hozzáférésű lapokban megjelentethetők (jelenleg számos folyóirat még nem ilyen). Zöld utat nyerhetnek azok a publikációk, amelyek egyébként (elő)fizetéses folyóiratban jelennek meg, ráadásul mind *preprint* (lektorálás előtti), mind *postprint* (lektorálás és jóváhagyás utáni) formában. Ez utóbbi igaz csak akkor lehetséges, amennyiben nem ütközik a folyóirat szerzői jogi (copyright) feltételeivel. A preprintek szerepe a kutatási eredmény elsőként való jegyzésében fontos a kutatók számára. Az intézmények legtöbbször a kutatási eredmények zöld hozzáférését írják elő a szerzők számára (az arany hozzáférés általánossá válása esetén ez változhat). Elvárás lehet például a kiadó által hivatalosan befogadott publikációk depositba helyezése, azaz a cikk a hivatalos megjelenés után válik csak hozzáférhetővé (addig szűrőkön jelenik meg), a kiadó engedélye alapján.

A Budapest, Bethesda és Berlin (BBB, 2002–2003) által jegyzett konvenciók kínálta meghatározás óta a nyílt hozzáférés irrodalma fontos különbségeket tesz a hozzáférés minőségére vonatkozóan. A *gratis* hozzáférés esetében nem fizet az olvasó, ám szerzői jog és licenz védi az írást a további felhasználástól. Ezzel szemben *libre*-nek neveznek minden olyan hozzáférést, ami valamifajta engedményt tesz a szerzői jog és a licenz tekintetében (nem feltétlenül jelent ez teljes szabadságot, ám a méltányos felhasználást védi). A *libre* típusú nyílt hozzáférésnek tehát széles spektruma létezik. A licenz valójában az olvasó számára nyújtott tájékoztatás, hogy az adott művet védő szerzői jog pontosan mire terjed ki. A *Creative Commons* által kínált szabadon használható és széles körben ismert lincenzkonstrukciók például a szövegek szabad és méltányos felhasználását teszik lehetővé.

A nyílt hozzáféréssel szembeni ellenkezést leggyakrabban a „ki fizet az ingyért?” kérdéskörré váltja ki. A hiedelmekkel ellentétben, hangsúlyozza Suber, a letöltési vagy előfizetési díjak kiesése nem jelent feltétlenül többletköltséget a kiadó számára. A letöltési díjas publikációk költségeit nagyrészt a koordináció teszi ki: azaz a lektorok megszervezése, illetve az olvasók szűrése: a befolyó díjak kezelése, az egyes cikkek blokkolása (amennyiben egy idő után nyílt hozzáférésűvé válnak) stb. A költségek tekintetében különbsé-

get tehetünk a papíron is nyomtató és digitalizáló, illetve a papírt elhagyó, kizárólag digitálisan publikáló kiadók tekintetében. Azok a digitális folyóiratok, amelyek a lektorált szövegeket rögtön nyílt hozzáférésűvé teszik, a lektorálás, a kéziratok előkészítése, illetve a tárhely költségeit viselik csupán (nincs külön papíralapú nyomtatás és azután digitalizálás). A legalacsonyabb költségvetésűek az eleve „soványra” tervezett, papíralapú kiadványokkal nem foglalkozó (digitális) kiadók, amelyek így eleve számos előállítási tétellel karcsúsodnak (és nem kell viselniük az átvétel költségeit sem).

Kritikus pont a lektorálás kérdése, ugyancsak gyakran hangoztatott ellenérv a nyílt hozzáférésű (ezért feltételezetten nem lektorált) cikkek minősége. A lektorálás többhónapos, esetenként akár (fél)éves, folyamat. Kutatási eredményeink minél hamarabbi levédését a preprint változat zöld hozzáférésen keresztül ejthetjük meg (lásd fent). Ugyanakkor, a költségeket tekintve az előfizetési díjat szedő folyóiratok nem fizetnek a lektorálásért. A költségek csökkentésére és az eredmények még szélesebb elérhetősége érdekében létező megoldás az open review, azaz a nyílt lektorálás. Előnye, hogy nagyobb szakértői bázisból merít, gyorsabb reakciót képes kiváltani (kevesebb koordinációt igényel), végül hamarabb érhető el egy-egy tanulmány véglegesített változata. Számos lap gyakorlata továbbá, az elmaradt díj költségeinek megoszthatása, áthárítása: a nyílt hozzáférésért az fizet, aki publikálni akar. Tekintve, hogy a publikációk egy intézmény disszeminációs tevékenységének részeként foghatók fel (lásd fent), ez a modell, és hibrid változatai, járható út lehet. Itt a szerző dönti el, hogy publikációja csupán díjért érhető el (esetleg bizonyos idő elteltével lesz szabadon elérhető), vagy a díjat magára/ intézményére vállalja fel, rögtön (arany) hozzáférést biztosítva.

A tudás sajátos közjóság, ugyanis kimeríthetetlen. Nem lesz belőle „kevesebb” ha többen is részesülnek belőle. Sajátos módon gyarapszik, amennyiben többen használják, felhasználják, hozzátessznek. A tudás így továbbítható generál. A tudásnak nincs fizikai kiterjedése, forrása kiapadhatatlan, szemben a természeti erőforrások végeességével, sérülékenységével. A tudás mint információ helyett, Peter Subernél a tudás mint tanulás és akkumulációs folyamat jelenik meg iteratív elemmel: azaz a tudásalkotás egyfajta közösségi tevékenységként realizálódik, melynek a tanulás (a folyamat részeként) implicit módon, de fontos eleme.

Fontos érv a diskurzusban való részvétel fontossága, azaz a tudás-előállításba való bekapcsolódás már a kezdetektől: a kutatási eredményeket összegző, bemutató publikációk ugyanis nem a kész tudást jelentik, hanem a tudományos diskurzus egy lépcsőfokát. Az eredmények, a viták, és a vizsgálódás a diskurzus eredményeként állnak elő közös tudományos tudássá. A késleltetett ingyenes hozzáférés magából az előállítási folyamatból való kikeresztést jelenti a szűkös lehetőségekkel bíró intézmények, és kutatóik számára. A nyílt hozzáférésű irodalom azért közjóság, mert lehetővé teszi a külön engedélyezés nélküli felhasználást, természetesen a méltányos használat jegyében. Akárhányszor letölthető, nem lesz kevesebb belőle, ha használják, szemben a nyomtatott, véges számú példányokkal. A nyílt hozzáféréshez kapcsolódó, a felhasználás módját illető szerzői és licenz jogok fokozatai az információ közjósággá válásának egy-egy mérföldkővet jelentik. A jogdíjas publikációk, könyvek, ha digitalizáltak is, nagyon ritkán nyílt hozzáférésűek, mivel nem bírnak a jogosult hozzájárulásával.

Zárásul a szerző a nyílt hozzáférés általánosításának körülményeit tekinti át. Suber legfontosabb akadályként az egyes szereplők tévova tanácsstalanságát látja, mindamellett, hogy az elmúlt évtizedben az érvek és minták finomhangolása történik, szerinte egyfajta tájékozatlanság, illetve egyenesen félretájékoztatottság jellemzi a nyílt felhasználás ügyét. A jövő kutatóinak egyre jelentősebb része már a világhálón nőtt fel. Online töltenek le és fel tanulmányokat, könyveket, disszertációkat, adatbázisokat szabadon vágva, formálva, másolva, sokszorosítva, vagy nyomtatva a szövegeket céljuknak megfelelően. Ezek a kutatók elvárják a feltételek meglétét a tudományos közélettől. Suber szerint egyre többen látják be, hogy a szerzői jogvédelem, a letöltési díj, és a nyílt hozzáférés egymást nem kizáró tényezők. Legvégül, a zárófejezet gyakorlati útmutatóval szolgál a szerzők számára, hogyan tehetnék arany, vagy zöld nyílt hozzáférésűvé publikációikat. Fontos tanács például a preprintek licenzkonstrukcióval való zöld hozzáférésűvé tétele kutatási eredményeinek mihamarabbi levédésére.

A kötet felfogható egyfajta enciklopédiaként is, hiszen remek és közzérhető áttekintést ad a nyílt hozzáférés különböző módozatairól, kiegészítésképpen szöszedetben összegezve a legfontosabb kulcsfogalmakat. Az egyes fejezetek akár önállóan is forgathatóak, hiszen az egyes fogal-

mak könnyedén kikereshető referenciákkal vannak ellátva. A könyv nyelvezete és stílusa az ismeretterjesztés és a meggyőzés szándékának fényében felvállaltan egyszerű és közérthető, a tudományos cikkekhez szokott olvasó azonban időnként már-már túlzottan didaktikusnak érezheti: különbözik Suber egyéb cikkeiben megszokott stílusától, mindamellett, hogy korábbi szövegeire építkeznek. A könyv egy évvel a megjelenés után szabadon letölthető pdf-formátumban.

Peter Suber kereteit továbbgondolva, ha a tudást mint komplex rendszert tekintjük, akkor az egyes kutatási eredmények reprezentálják a rendszert felépítő modulokat. A komplex rendszerek belül kritikus pont a többé-kevésbé összefüggő modulok közötti kommunikációs interfész felépítése. A nyílt hozzáférés fokozatai (arany, zöld, illetve libre és gratis), illetve az egyes intézmények sajátos stratégiái a kommunikációs architektúra különböző fajtáira nyújtanak példát.

A publikálási stratégiák sokszínűségének következtében a világhálón megjelenő tudásmodulok közötti összekapcsolás hatékony módjának kialakítása jelenti a jövő feladatát. Ennek alapvető feltétele egyfajta közös koordinációs mechanizmus kialakítása és az egyes eljárások, szabályrendszerek (szerzői jogvédelem, a hozzáférhetőség fokozatai és az ahhoz kapcsolódó jogok, korlátok) közös nevezőre való hozása. A hatékony formák létrehozásán, és az ehhez szükséges előfeltételek (tájékozottság, a nyílt hozzáféréssel kapcsolatos téveszmék vagy ellenérzések megdöntése) megteremtésén dolgoznak a nyílt hozzáférés előmozdítói. A mű szűkebb célközönsége tehát mindazok, akik a nyílt hozzáférés terjesztésébe bevonhatóak: a kulcsintézmények, azaz az egyetemek, kutatóintézetek, könyvtárak, kiadók, a tudományos körök, illetve egyéb finanszírozó és kormányzati intézmények dolgozói, döntéshozói.

(Peter Suber: *Open Access*. MIT Press, 2012, Massachusetts. 242 p.)

Faludi Julianna

HARMADIK TÍPUSÚ EGYÜTTMŰKÖDÉSEK

Társadalmi átalakulás és mozdulatlanság, váltságok, forradalmak, tüntetések, spontán keletkező csoportok. Furcsa, örömteli vagy szomorú

társadalmi jelenségek, közös bennük az előre jelezhetetlenség. Egyre többet tudunk a legtágabban értelmezett, bennünket körülvevő természeti világról (határ a csillagos ég), de a társadalmi törvényszerűségek java része egyelőre feltáratlan, szociális működésüket sokszor rejtély övezi. A dilemmáról találóan ír Barabási Albert-László: „Ne adj’ Isten, merészkedhetünk-e odáig, hogy megpróbáljuk megjósolni az emberi viselkedést? Korábban az efféle kérdésekre egyetlen válasz létezett: fogalmunk sincs! Ennek következtében ma többet tudunk a Jupiterről, mint a saját szomszédunkról. Valóban, előre tudjuk jelezni egy elektron pályáját, ki-be tudunk kapcsolni géneket, képesek vagyunk robotot küldeni a Marsra, ám tanácstalanul tárjuk szét a kezünket, ha olyan jelenségeket kell előre jeleznünk vagy megmagyaráznunk, amelyekről pedig a legtöbbit illene tudnunk, nevezetesen embertársaink cselekedeteit.”¹ Christian Stegbauer könyve társadalmi létünknek, ennek az összetett talánynak egyik darabjáról, az együttműködések titkáról próbálja lerántani a leplet.

Az emberek ősidőktől fogva kooperálnak egymással, ezen együttműködések okaira a társadalomtudományok különféle magyarázatokat adnak, de mi történik akkor, ha a hagyományos okfejtések érvényüket veszítik? „Bedolgozók” millióinak összmunkája révén bővül, alakul a világ legnagyobb, mindenki által szabadon hozzáférhető enciklopédiája, amely egyre komolyabban van véve. Fő kérdésünk tehát: miféle rejtett motívumok állnak a Wikipédia (mennyiségi és minőségi) fejlődésének hátterében? Vajon a kérdésre kapott válaszaink más társadalmi jelenségek esetében is érvényesek? A robbanásszerű növekedést mi sem bizonyítja jobban, mint egy, a könyvben található táblázat. E szerint 2003 és 2005 között a főcímek száma a kilencszerezére, a „bedolgozók” vagy „önkéntesek” száma a huszonháromszorosára és a közösségiséget legjobban mutató „user-talk” oldalak (itt folyik az eszmecsere) száma pedig a hetvennyolcszorosára nőtt. A Wikipédiának, ennek a „szociális szoftvernek” az elemzése által képet kaphatunk az emberben lakozó önkéntesség, jótékonykodás – valami „nemes” létrehozása – utáni vágyról, arról a valmiről, ami a nonprofit (jótékonyági) szervezeteket mozgatja, struktúrájukat építi. Simmel még a társadalmi tér és a földrajzi tér egybeeséséről ír, mára már, a globalizáció és a határokon átvlelő

¹ Barabási Albert-László (2010) *Villanások*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, p. 18.